



**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Analiza rozwoju semantycznego leksemów "płytki" i "miałki"

Author: Anna Ziemińska

Citation style: Ziemińska Anna. (2014). Analiza rozwoju semantycznego leksemów "płytki" i "miałki" W: B. Mitrenga (red.), "Zmienność - stałość - różnorodność w dawnej i współczesnej polszczyźnie" (s. 77-97). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Analiza rozwoju semantycznego leksemów płytki i miałki

Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie, co sprawiło, że leksem *płytki* funkcjonuje dziś w polszczyźnie jako jedyny, obok leksemu *głęboki*, parametryczny przymiotnik wymiaru¹, „określający wymiar pionowy (lub poziomy) wnętrza obiektów widzianych przez obserwatora” (GRZEGORCZYKOWA, 1996: 220), choć funkcję tę pełnił niegdyś leksem *miałki*. Przedstawione analizy są częścią prowadzonych przeze mnie badań nad ewolucją tego typu słownictwa, mających na celu ukazanie rozwoju semantycznego, jakiemu w polszczyźnie ulegały poszczególne parametryczne przymiotniki wymiaru. W tabelach 1 i 2 ukazane zostały zaobserwowane przeze mnie zmiany znaczenia leksemów *płytki* i *miałki*, którym poświęcony jest artykuł.

TABELA 1
Znaczenia leksemu *płytki* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

Znaczenie	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	I poł. XIX w.	II poł. XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
‘niegłęboki (o naczyaniu)’	–	+	+	+	+	+	+	+
‘płaski i cienki’	–	+	+	+	+	–	–	–
‘niegłęboki (o wodzie)’	–	–	–	+	+	+	+	+
‘niegłęboki (o wykopie)’	–	–	+	+	+	+	+	+
‘nieposiadający głębszej wiedzy’	–	–	–	+	+	+	+	+
‘gwałtowny’	–	–	–	+	+	+	–	–

¹ Określenie „parametryczny przymiotnik wymiaru” przyjmuję za Jadwigą LINDE-USIEKIEWICZ (2000).

TABELA 2

Znaczenia leksemu *miałki* i ich możliwe przyporządkowanie chronologiczne

Znaczenie	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	XIX w.	I poł. XX w.	II poł. XX w.
‘drobny, drobno pokruszony, zmielony’	+	+	+	+	+	+	+
‘niegłębokoci (o wodzie)’	+	+	+	+	+	+	–
‘niegłębokoci (o naczyniu)’	–	+	–	–	–	–	–
‘niegłębokoci (o kopycie)’	–	+	–	–	–	–	–
‘niegłębokoci (o wykopie)’	–	–	+	+	+	–	–
‘nieposiadający głębszej wiedzy’	–	+	+	+	+	+	–

1. Etymologia leksemów *plytki* i *miałki*

W polskich źródłach leksykograficznych odnaleźć można dwie koncepcje wyjaśniające etymologię leksemu *plytki*, prasłowiańskiego *plytŭkŭ* ‘plytki, niegłębokoci’. Według informacji zamieszczonych w słowniku etymologicznym Wiesława Borysia (SBor²) pochodzi on od szczątkowo zachowanego przymiotnika **plytŭ*, który powstał z prapostaci *plŭ-tŭ-*, przypuszczalnie od praindoeuropejskiego **pleu-t-*, będącego derywatem od praindoeuropejskiego pierwiastka **pel-* ‘szeroki, płaski’. Rozwój semantyczny przymiotnika *plytŭkŭ* przebiegałby, zgodnie z tą koncepcją, od pierwotnego znaczenia ‘szeroki, płaski’, które przeszło w ‘płaski, cienki’, a następnie w ‘niegłębokoci, plytki’. Istnienie znaczenia ‘płaski, cienki’ potwierdza kaszubski przymiotnik *plŭtkŭ*, funkcjonujący w tym właśnie sensie³, oraz przedstawiona w dalszej części tekstu analiza rozwoju semantycznego leksemu *plytki*⁴.

Andrzej Bańkowski (SEBań), wywodząc prasłowiański przymiotnik *plytŭkŭ* od rzeczownika *†plyty*, *†plytŭve* f., wiąże natomiast jego znaczenie, podobnie jak Aleksander Brückner (SBr), z czasownikiem **plou-* (płynąć).

² Objasnienia skrótów tytułów słowników znajdują się na końcu artykułu.

³ W. Boryś wspomina także kaszubsko-słowiński przymiotnik *pliti* [**plyty*], funkcjonujący w znaczeniu ‘cienki i całkiem płaski’.

⁴ Na to, że obiekty, które charakteryzowano jako niegłębokoci, były konceptualizowane jako płaskie i cienkie, wskazuje fakt, że przymiotnika *płaski* używano jeszcze w XVIII wieku do charakterystyki plytkiej rzeki, łodzi, czy naczynia (por. Nowy dykjonarz M.A. Trotza), przymiotnika *cienki*, natomiast w XVI wieku do opisu plytkiej wody. SWil rejestruje także leksem *cienka*, funkcjonujący w języku oryli (oreli) trudniących się spławem towarów rzekami, a oznaczający plytką wodę.

W dialektalnym, mazurskim leksemie *plýćwia*, oznaczającym ‘dewienko utrzymujące linę na powierzchni wody’, doszukuje się śladów owego *†płyty*, *†płytyve* f. pochodzącego od *plū-t-ū-s*, oznaczającego prawdopodobnie ‘coś pływającego po powierzchni wody’, a utworzonego na bazie praindoeuropejskiego czasownika **plou-*. SS_{tp} i SXVI rejestrują pokrewne leksemy: *płyt* oraz *płēt* (może także *płta*) oznaczające tratwę, czyli ‘zespolone kłody drewna spławiane rzeką’⁵. Obie te jednostki Bańkowski wyprowadza z formy *†plu-t-o-s*, od czasownika **plou-* (‘płynąć’). *Płytki* oznaczałby więc pierwotnie, wedle tej koncepcji, ‘dający się przepłynąć’⁶.

Choć leksem *płytki* w znaczeniu ‘niegłębok’ dokumentowany jest w polszczyźnie od 1534 roku, przed drugą połową XIX wieku używany był w takim rozumieniu, jak uważa Bańkowski (SEBań), jedynie w dialekcie południowomałopolskim. Na tej podstawie można sądzić, że znaczenie to przeszło do polszczyzny ogólnej z języka górskich pasterzy, w którym funkcjonowało pierwotnie jako określenie „rozpłaszczonego” miejsca w korycie rzeki, najdogodniejszego do przeprawy, gdzie woda ma bystrzejszy nurt. *Płytki* mógł więc oznaczać pierwotnie ‘dający się przepłynąć’, na bazie którego to znaczenia powstały ‘cienki, płaski’ i ‘szybki, bystry, gwałtowny’ oraz ‘gwałtownie, nagle uderzający (o broni siecznej)’. Potwierdzałyby to fakt, że znaczenie ‘niegłębok’ mają także morawskie i słowackie *plytký* oraz słoweńskie *plytev*. Należy podkreślić jednak, że żaden język słowiański nie przechował znaczenia *płytki* ‘bystro płynący, gwałtowny (o nurcie rzeki)’⁷.

Wbrew temu, co twierdzi Bańkowski, znaczenie *płytki* ‘niegłębok’ odnaleźć można także w językach czeskim, kaszubskim, ukraińskim i chorwackim czakackim, słoweńskim (nie tylko więc u górali, lecz także na Kaszubach czy u Słowińców). Ponadto przynajmniej od XVIII wieku przymiotnik *płytki* pojawiał się także w tekstach niepodlegających wpływowi dialektu południowomałopolskiego. Ksiądz Jan K. Kluk, który w świetle dostępnych dziś materiałów był prawdopodobnie pierwszym pisarzem używającym leksemu *płytki* w znaczeniu ‘niegłębok’ również w odniesieniu

⁵ Być może rzeczownik *płyt*, jak zaznaczają autorzy SS_{tp}, należy jednak odczytywać jako *płty*.

⁶ Niezależnie od tego, która z przytoczonych etymologii jest bliższa prawdzie, funkcjonująca dziś polska forma leksemu *plytkъ* została utworzona za pomocą przyrostka *-k(i) ≤ *kъjъ*. Jest to więc jeden z tych przymiotników, które, jak *cienki*, *wąski*, *krótki*, *płaski*, uległy procesowi leksykalizacji, zatracając wyrazistość swej budowy słowotwórczej ze względu na zanik produktywności tworzącego je przyrostka (KLEMENSIEWICZ, URBAŃCZYK, LEHR-SPŁAWIŃSKI, 1981: 188). K. Kleszczowa (KLESZCZOWA, 2003: 99) wymienia 21 formacji z tym przyrostkiem funkcjonujących w języku staropolskim.

⁷ Wyjątkiem jest język polski, w którym znaczenie to pojawia się we wspomnianym, pojedynczym cytacie z dzieła Staszica.

do wody, nie był z pochodzenia, jak pisze Bańkowski, „karpackim góralem”. Urodził się w Ciechanowcu na Podlasiu jako syn warmińskiego architekta Jana Krzysztofa Adriana Kluka⁸.

Leksem *miałki* natomiast już w staropolszczyźnie był wieloznaczny, używany w odniesieniu do różnych cech fizycznych (oprócz ‘bycia płytkim, niegłębokim lub płytko osadzonym’ także ‘bycie sypkim, sproszkowanym, rozdrobnionym tak, żeby nie było grudek, konsystencji mąki’). Warto wspomnieć, że według Bańkowskiego (SEBań), który uważa te dwa znaczenia za tak odległe, iż niemożliwe do powiązania, należałoby tu mówić o dwóch homonimicznych jednostkach⁹. Boryś (SBor) pisze o jednej wieloznacznej jednostce *miałki* pochodzącej od prasłowiańskiego przymiotnika **mělъkъ* ‘pokruszony, drobno zmielony; płytki’, utworzonego przyrostkiem *-*ъkъ* nawarstwionym na pierwotny prasłowiański przymiotnik **mělъ* (< *mělo-* od praindoeuropejskiego **mel(ə)* ‘rozkruszać, rozdrabniać, mleć’). Nie udaje mu się jednak w przekonujący sposób wyjaśnić związku znaczenia ‘niegłęboki’ z ‘pokruszony’. Problem ten wymaga dalszych badań. Jest on bowiem istotny także dla innych języków słowiańskich, w których *miałki* wykazuje podobną dwistość znaczeń (czeskiego, dolno- i górnołużyckiego, rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego), i, szerzej rzecz ujmując, dla badań nad językiem prasłowiańskim¹⁰.

2. Leksemy *płytki* i *miałki* w XV–XVI wieku

SStp nie notuje przymiotnika *płytki*. Pojawia się on dopiero w SXVI, w którym odnotowano następujące znaczenia: 1. ‘mający małą głębokość (niewielką odległość od dna do górnej krawędzi), zbliżony kształtem do płaskiego (o naczyniach)’: *płytką misa*, *płytkie naczynie* (3 przykłady użycia) oraz 2. ‘płaski i mający niewielką grubość’: *płytki węgorz*, *płytkie kopyto* (‘cienki’) (2 przykłady):

trudno jest chciwym Rybitwom w przezroczystej wodzie / ułowić chytrego i płytkiego węgorza. (OrzQuin C2),

⁸ A. Waga (WAGA, 1843: 226) pisze, że oboje rodzice księdza Kluka pochodzili z Warmii. Por. też NOWAK, 1961: 172.

⁹ Nie przedstawia on jednak własnej koncepcji pochodzenia leksemu *miałki* w znaczeniu ‘niegłęboki’.

¹⁰ „Również przy rekonstrukcji słownictwa prasłowiańskiego nierzadko trzeba rozstrzygnąć problem, czy w konkretnym przypadku mamy do czynienia z dwoma (lub kilkoma) jednobrzmiącymi wyrazami o różnym pochodzeniu, czy też z jednym wieloznacznym wyrazem” (BORYŚ, 1980: 39).

*gdy koń jest płytkiego kopyta / a na staniu suchym stoi / tedy się mu
zsycha iż mu nogę ściągnie.* (SienLek 176)¹¹.

Wątpliwości co do poprawnego odczytania budzi przykład *płytkiego węgorza*. Prześledzenie rozwoju semantycznego badanego przymiotnika umożliwia dwojaką interpretację cytatu z *Herbarza czyli zielnika Marcina Siennika*, w którym się on pojawia. *Płytki węgorz* może oznaczać cienkiego (chyba raczej nie płaskiego) i stąd trudnego do złapania węgorza, ale może też oznaczać węgorza szybkiego, choć SXVI nie notuje znaczenia *płytki* 'szybki', pojawia się ono (jako określenie płynącej wody i szybkiego, zręcznego ruchu), według Bańkowskiego (SEBań), w XVIII-wiecznej poezji. Z braku wystarczających danych należy chyba jednak przyjąć, że chodzi tu o węgorza cienkiego, w SXVI nie znalazła się bowiem informacja o tym, że *płytki* był w XVI wieku synonimem dla *bystry*, *barzy*, *prędk*i, *chudki*, *chłyż*, *chybki*, *żartki* itp., podczas gdy znaczenie 'cienki, płaski' jest udokumentowane w źródłach leksykograficznych od czasów Samuela Bogumiła Lindego. Nie znaleziono też pewnego poświadczenia, które wskazywałoby na to, że *płytki* był używany w odniesieniu do wody, czy to szybko płynącej, czy niegłębokiej – jak to jest we współczesnej polszczyźnie.

Ogółem zarejestrowano jedynie pięć przykładów użycia przymiotnika *płytki* w tekstach XVI-wiecznych¹². Na ich podstawie można stwierdzić, że używano go do opisu niegłębokiego naczynia oraz cienkiego (płaskiego) obiektu (w odniesieniu do przedmiotów, które można było konceptualizować jako pojemniki, a więc mających pewną dającą się wyobrazić grubość). Zarejestrowany w SXVI w oddzielnym haśle przymiotnik *płysty* 'mający małą głębokość (o wodzie), niepoławny ('taki, w którym nie można złowić ryby') – *płyste jezioro*' z zaledwie jednym przykładem użycia może, choć nie musi, być formą pokrewną leksemowi *płytki*, trudno jednak na tak wątej podstawie wyprowadzać wniosek o tym, że leksemu *płytki* używano w XVI wieku do opisu wody¹³. Być może miał on takie odniesienie, było ono jednak chyba bardzo rzadkie.

SStp podaje dwa znaczenia leksemu *miałki*: 1. 'drobny, drobno pokruszony, zmielony' oraz 2. 'płytki, niegłęboki (o rzece)':

Sit secura magnis in parvo flumine na miałkiej wodzie, navis. (1446 R XXII 10).

¹¹ Skróty źródeł cytatów podaję za słownikiem, z którego pochodzą przytoczone egzemplifikacje.

¹² Brak też w SXVI derywatów od formy *płytki*.

¹³ Forma *płysty* mogła powstać na skutek błędu kopisty – zamiast poprawnej *płyty* będącej pierwotną formą przymiotnika *płytki*.

W XVI wieku *miałki* opisywał niegłęboką wodę, rzekę, staw, sadzawkę – funkcjonując m.in. w wyrażeniu *miałka woda* i szeregu *pląski* i *miałki brzeg* (KlonFlis FV Marg., SXVI) – oraz płytkie naczynie i płytko osadzone (lub może raczej cienkie) kopyto:

*Który koń ma [...] głębokie kopyto / czarnego rogu / bo biały róg rad
schnie / a tak bywa miałkie kopyto.* (SienLek 186).

SXVI i SL notują również znaczenie przenośne tego przymiotnika, powstałe na bazie pierwotnego dlań ‘niegłęboki’: ‘mało pojętny’, m.in. w wyrażeniu *któs miałkiego rozsądku* (SXVI, SL)¹⁴. XVI-wieczna rodzina wyrazowa zbudowana wokół znaczenia ‘niegłęboki’ leksemu *miałki* obejmuje następujące jednostki: *miałko* ‘płytko’ (*zbudujże go [młyn] na końcu Groblej / tam kędy już woda miałko leży w Stawie*. Strum I2, SXVI), *miałkość* ‘płytkość, miejsce płytkie’ (SXVI, Cn, SL XVII–XVIII), *miałcza* ‘mielizna’ (SStp, SXVI), *miel/miela* ‘mielizna, płycizna’ (SXVI, Cn, SL XVII). Wszystkie, z wyjątkiem przysłówka *miałko*, odnosiły się do płytkiej wody.

Na podstawie materiału wyekscerpowanego ze źródeł leksykograficznych i tekstów można stwierdzić, że leksem *miałki* pełnił w języku polskim, przynajmniej do XVIII wieku, funkcję parametrycznego przymiotnika wymiaru o znaczeniu ‘niegłęboki’. Jest on jedynym leksemem o tym znaczeniu odnotowanym w SStp i jako jedyny pojawia się w SXVI w roli antonimu leksemu *głęboki* (*miałka woda ... głębina, głęboki ... miałki, głęboko ... miałko*, SXVI). W SXVI i SL ma on najwięcej (18) poświadczeń z wszystkich przymiotników określających cechę bycia niegłębokim (zwłaszcza w odniesieniu do wody). Ponadto od XVI do XVIII wieku, a zapewne i wcześniej, na określenie niegłębokiej wody używano przede wszystkim leksemu *miałki*, a na oznaczenie płytkiego miejsca w wodzie – wyłącznie derywatów utworzonych od tegoż leksemu¹⁵.

¹⁴ Znaczenie *miałki* ‘mało pojętny’ powstało na zasadzie metafory, którą można by opisać za M. Johnsonem i G. Lakoffem, autorami książki *Metafory w naszym życiu*, jako metafora pojemnika. Mózg (rozum) jest w niej konceptualizowany jako pojemnik, od wielkości którego zależy poziom umysłowy człowieka.

¹⁵ SXVI podaje, że na określenie cechy bycia płytkim używano w XVI wieku także leksemów *mały*, *cienki*, *niegłęboki*. Mają one jednak w SXVI niewiele poświadczeń (odpowiednio: 3, 1 i 2).

3. Leksemy *płytki* i *miałki* w XVII–XVIII wieku

SL rejestruje pojedyncze użycia leksemu *płytki* w XVII wieku:

Wsiada w czołnik¹⁶ płytki. (Pot. Syl. 197)¹⁷,

miejsca dla łąki niskie, płytkie, niezbyt padołowate najlepsze. (Haur. Ek. 51)¹⁸.

W innym cytacie uwzględniono także przysłówek *płytko*:

Studzienki płytko brane¹⁹. (Suszyć. Pieśń 3, x 2).

Brak natomiast informacji o odniesieniu badanego leksemu w XVII wieku do niegłębokiej wody.

W SL pierwszym odnotowanym przez autora znaczeniem przymiotnika *płytki* jest ‘cienkopłaski’, które wydaje się korespondować z jednym z jego znaczeń wyodrębnionych w SXVI. Ze znaczeniem tym związany jest rzeczownik *płyt* oznaczający ‘grot, płoszczyk; ostrze płaskie cienkie’ (SL), pojawiający się w cytatach z dzieł XVII- i XVIII-wiecznych (m.in. w połączeniu *bystry płyt*) i w SWil (bez podanej lokalizacji): *Wbita stal w ciało coraz głębiej w nie się płytę wrzyna*, oraz *płytkość* oznaczający m.in. ‘niegrubość, cienką płaskość’²⁰. W takim znaczeniu przymiotnika *płytki* użył także Benedykt Chmielowski w *Nowych Atenach* jako określenie stołu:

co sprawuje ziemi okrągłość, a gdyby była równa i płytka, jako stół, eodem momento po całym Świecie, byłaby wspomnionemi Luminarzami oświecona (I, 171).

W innym fragmencie tego dzieła wspomina on także o *płytkim* (‘płaskim, cienkim’) gontowym dachu (NA, 3, 356). W słowniku Lindego znaczenie to dokumentują przykłady z XVIII-wiecznej poezji – Józefa Minasowicza, Ignacego Krasickiego oraz utworu zamieszczonego w wydanym w 1773 roku zbiorze *Horacyusza pieśni, tłumaczenia różnych*:

¹⁶ Czołnik ‘czołno’ (SL).

¹⁷ Także J.K. Haur wspomina w wydanej w 1675 roku *Oekonomice ziemiańskiej generalnej* (62) o statkach *płytko* budowanych.

¹⁸ Na określenie *płytkiej* wody W. Potocki, z którego dzieła pochodzi pierwszy z wymienionych tu cytatów, używa jednak leksemu *miałki*: *W miałkiej rzece zawsze ryba drobna* (Pot. Jow. 77, SL).

¹⁹ *Brać* tu w znaczeniu ‘wykopać’ (SL).

²⁰ SWil i SW także podają ‘cienki, płaski’ jako jedno ze znaczeń *płytkiego*.

Sierdzisty Mars stałą tnie, co potknie, płytką. (Zab. 6, 146 Min.),

Na kogo płytkiej dobywacie broni? (Hor. 2, 335),

Żartko z płytkiej cięciwy strzałę wypuścić. (Kras II Oss. II. a b).

Według Bańkowskiego (SEBań) jednak, Linde błędnie odczytał znaczenie leksemu *płytki* w przytoczonych cytatach. Współczesny etymolog uważa bowiem, że leksem *płytki* został w nich użyty jako poetycki epitet określający miecz czy szpadę (broń sieczną) ‘gwałtownie, nagle, momentalnie uderzające’. W takim znaczeniu użył go po raz pierwszy Minasowicz w 1772 roku jako odpowiednik francuskiego *rapide*. Epitet ten był popularny wśród poetów przez kilkanaście lat, o czym świadczą m.in. odpowiednie przykłady z dzieł Franciszka Zabłockiego i Franciszka Ksawerego Dmochowskiego:

Niebezpiecznie ... stawić się na ostrze płytkiej broni. (1785, SEBań),

Płytkie zawsze u boku nosili pałasze. (1788, SEBań).

Jednym z ostatnich, którzy użyli leksemu *płytki* w postulowanym przez Bańkowskiego znaczeniu, był Krasicki, który zastosował w 1793 roku ten epitet do opisu cięciwy łuku błyskawicznie wyrzucającej strzałę. W tym okresie leksem *płytki* zaczął jednak, prawdopodobnie dzięki pracom Kluka, pojawiać się także w tekstach naukowych w znaczeniu ‘niegłębokim’. Zadecydowało to zapewne o jego stopniowym wycofywaniu się z poezji.

Także *mruczenie płytkich strumyków* (Stas. Num 2, 84) – zamieszczony w SL cytat z dzieła Staszica – Bańkowski (SEBań) odczytuje jako odpowiednik francuskiego *rapide*. Taką interpretację potwierdza zresztą sam Linde, który *płytkość* w zaczerpniętym ze Staszica cytacie: *Rzuca się w głębią rzeki i mimo jej płytkości na drugim brzegu stawa, rapidite* (Stas. Num. 236), objaśnia jako ‘bystrość, gwałtowność płynienia’. *Płytkość* rzeki oznacza więc tutaj jej bystrość (odczytanie *płytkości* jako cechy bycia niegłębokim sprawiłoby, że cytat straciłby sens). Obecność w polszczyźnie znaczenia *płytki* ‘szybki, gwałtowny’ potwierdza istnienie przysłowka *płytko*, którego jednym ze znaczeń – być może ograniczonym do tekstów poetyckich – było ‘szybko, gwałtownie’, jak w pochodzącym z 1785 roku cytacie z Zabłockiego: *Nie obwijaj w bawełnę, rąb prawdę, tnij płytko* (Zabł. Mężowie 30., SJPD). Istnienie tego znaczenia potwierdza także SWil, w którym leksem ten ma znaczenie ‘gładko, za jednym zamachem’ (*płytko ścięto mu głowę*). Wprawdzie w dwóch ostatnich przykładach przysłówki *płytko* opisuje wyłącznie czynność cięcia, jednak niewykluczone, że jego znaczenie uległo zawężeniu.

Nie jest pewne, skąd u Staszica i, być może, Minasowicza pojawiło się utożsamienie leksemu *płytki* z francuskim *rapide*²¹. Staszic jest odosobniony w określaniu bystrej wody jako *płytkiej*. Być może przejął on to znaczenie, jak chce Bańkowski (SEBań), podobnie jak wiele innych właściwych tylko jemu słów, z archaicznej gwary wiejskiej – najprawdopodobniej tej zachowanej wokół Piły, miasta, gdzie się urodził, lub też zaczerpnął je od Minasowicza, rozszerzając zakres jego użycia na określenie rwącej wody. Nie wiadomo jednak także, skąd takie znaczenie funkcjonuje u Minasowicza. Bańkowski uważa (SEBań), że mógł on przejąć je od jednego ze swoich służących, „rodem spod Łomży albo Ostrołęki, bo stamtąd najwięcej wówczas ścigało do Warszawy skrajnie ubogiej szlachty chodackowej”. Możliwe jednak, że znaczenie ‘gwałtowny, szybki’ powstało na bazie częstego zestawiania przymiotnika *płytki* (jako ‘cienki, płaski’, a stąd zapewne ‘łatwo przenikający’ – SWil) z nazwą broni siecznej, wzmocnionego jeszcze funkcjonowaniem w polszczyźnie rzeczownika *płyt* ‘ostrze płaskie, cienkie’.

Leksem *płytki* mógł więc wydawać się najbardziej odpowiednim kandydatem na rodzimy epitet poetycki z kategorii stałych określeń opisujących broń sieczną – czy to w znaczeniu ‘płaski, cienki’, czy w postulowanym przez Bańkowskiego ‘gwałtownie, momentalnie uderzający’. Potwierdzałoby to istnienie przysłówka *płytko* odnoszonego w XVIII wieku także do opisu gwałtownego cięcia (*tnij płytko* – Zabł. Mężowie 30, SD; *płytko ścięto mu głowę* – SWil) lub rozumianego jako ‘ostry, łatwo przenikający’, które to znaczenie, udokumentowane w SWil, mogło wynikać z poprzedniego ‘gwałtownie uderzający’. W SL odnaleźć można zestawienia przymiotnika *płytki* z takimi rodzajami broni (lub jej częściami), jak: *miecz, pałasz, dzida, szablica, strzałka, szarpak* (‘noż, miecz do rozszarpywania’ – SW), *grot, karwat* (‘gatunek szabli’ – SW), ich hiperonimami: *broń, oręż* i poetyckim określeniem *stal* oraz z rzeczownikiem *byczak* oznaczającym ‘byczy korzeń, bykowiec’ (SL), ‘bicz rzemienny’: *Osieł płytkim zacinany byczakiem, wzdycha...* (Zab. 15, 178, SL), i *cięciwa*. Ze względu na dwa ostatnie zastosowania trzeba chyba przyjąć, że analizowany leksem w odniesieniu do broni nie oznaczał tylko ‘cienkiego, płaskiego’, lecz także ‘gwałtownie uderzającego, rażącego’ i stąd także ‘ostrego’. Hipotezę tę potwierdzałoby użycie przymiotnika *płytki* w takim znaczeniu przez Juliusza Słowackiego i Henryka Sienkiewicza do opisu gwałtownego, ostrego *szachtu* (‘razu, cięcia szabłą’ – SW):

Beniowski, zręcznie skoczywszy na stronę, dał szacht tak płytki koniowi nad głową, że mu z przyciętych uszu dwie czerwone trysły fontanny;
(Słow., SW),

²¹ Nie jest też pewne, czy nie mamy tu do czynienia z jednostką homonimiczną wobec *płytki* ‘niegłęboki, cienki, płaski’.

Chwilami zwracał się w prawo lub lewo, dawał szacht płytki i nie patrzył więcej, aż za każdym razem biała kapuza obsuwała się na ziemię. (Sienk., SW).

Być może poezja wykorzystywała tę złożoność semantyczną leksemu *płytki* – znaczenia ostry, cienki, płaski, szybko, gwałtownie uderzający mogły się w niej swobodnie przenikać. Kolejne źródła leksykograficzne – od SWil po SJPD i SAM – powtarzały jednak za SL tylko znaczenie ‘cienki i płaski’ (ewentualnie także ‘ostry’), nie wspominając o charakterystycznym dla poezji odcieniu semantycznym ‘gwałtownie uderzający’.

Postulowane przez Bańkowskiego znaczenie *płytki* ‘bystro płynący, gwałtowny, szybki (o nurcie rzeki)’ > ‘gwałtownie, nagle uderzający (o broni siecznej)’ rzeczywiście pojawiło się na pewnym etapie rozwoju semantycznego tego leksemu, jego występowanie było jednak zapewne ograniczone pod względem terytorialnym lub stylistycznym. Możliwe, że sięgnięcie przez Minasowicza po to, dotychczas jedynie dialektalne, znaczenie leksemu *płytki* zaowocowało przyswojeniem go polszczyźnie – zapewne jednak tylko polszczyźnie literackiej i to na krótko, nim przez zbyt częste użycie nie straciło ono poetyckiej świeżości. Fakt, że Linde odczytał je błędnie, świadczyć może o tym, że znaczenie ‘cienki, płaski’ było silniej zakorzenione w świadomości jego i jemu współczesnych, zwłaszcza że późniejsze słowniki (SWil, SW, SJPD) także je zamieszczają.

Leksem *płytki* funkcjonował jednak w XVIII wieku, obok leksemu *miatki*, także w znaczeniu ‘niegłęboki’ (SL) – przy czym zakres jego użycia uległ rozszerzeniu w stosunku do stanu z XVI wieku. Przytoczony wcześniej cytat ze Staszica świadczy o tym, że nie używał on leksemu *płytki* w dzisiejszym znaczeniu, ale jako ‘bystro płynący, szybki’. Taką semantykę tego przymiotnika ujawniają jednak SL (wyrażenie *rzeka miatka* jest tam objaśnione jako ‘niegłęboka, taka że piaski widać, płytka’) oraz teksty ks. Jana K. Kluka, Józefa Jakubowskiego czy Teodora Ostrowskiego (1788). Wprawdzie w cytatach z dzieł tych autorów zamieszczonych w SL znaczenie leksemu *płytki* ‘niegłęboki’ nie występuje bezpośrednio, jednak o jego istnieniu świadczą pojawiające się w nich formy pochodne słowotwórczo – przysłówki *plyciej*: *Plyciej leżą nasiona, gdy się na posianej roli tylko zabronują; głębiej, gdy się zaczną* (Kluk Rosl. 3, 197), przymiotnik *plytkawy* (‘cienkopłaskawy’ – SL): *Naczynie plytkawe miedziane abo drewniane do chłodzenia ługu salitranego. (Jak Art. I), oraz rzeczownik plytcyzna* (‘miela, mielizna’ – SL): *W plytcyznie ryby łacniejsze mogą mieć pożywienie z roślin* (Kluk Zw. 3, 199).

Linde stosuje w definicjach przymiotnik *płytki* w odniesieniu do niegłębokiej wody, co świadczy o tym, że takie użycie nie było dla współczesnych mu zaskakujące. Przykładowo, rzeczownik *płytkość* definiuje on nie

tylko jako ‘cienka płaskość, niegrubość’, lecz także ‘niegłębokość, miałkość’ (płytkość miecza, płytkość wody), skrzydłak natomiast jako „gatunek wiewcierza z pobocznymi sieciami, które się rozwarto jak skrzydła na płytkiej wodzie kijami zatykają”.

W SL ślady takiego użycia leksemu *płytki* pojawiają się też w cytacie z dzieła *Przędziwa, len, konopi przyprawa* (właściwie: *Roboty około przędziwa albo uprawa lnu, konopi i innych roślin do przędzenia zdalnych. Wiadomość o chowie jedwabników, tudzież nauka o blichowaniu i maglowaniu płócien*) autorstwa Teodora Ostrowskiego (1788)²². W jednym z cytatów z tego źródła przytoczonych w SL występuje forma pochodnego przysłówka *płytczej obok miałczej*: *Na siew lnu 3 albo 4 razy nowinę, coraz płytczej albo miałczej zorać* (Przędz. 24).

Leksemy *miałki/miałko* w znaczeniu ‘niegłęboki/niegłęboko’ nie pojawiają się jednak w innych miejscach w *Przędziwach...* Zamiast nich autor sięga po formy *płytki/płytko*: *grunt na len pod jesień ma być zwieziony gnojem owczym; a pod wiosnę do siewu płytko zorany* (30); *siew, dwoista oraczka poprzedza: pierwsza grubsza, druga płytsza* (102).

Leksem *płytki* zachował także w XVIII wieku, w przeciwieństwie do leksemu *miałki*, odniesienie do niegłębokiego naczynia. Linde podaje połączenie *naczynie płytkawe* poświadczane cytatem z XVIII-wiecznego dzieła *Nauka artylerii* Józefa Jakubowskiego. *Naczynie płytkie* pojawia się ponadto w definicji, jaką Linde przytacza za Magierem²³: *szafel, naczynie bednarskiej roboty płytkie, z jednym uchem, do kuchni itd.*, oraz kilkakrotnie w *Nowych Atenach* Chmielowskiego.

Przymiotnik *płytki* był ponadto zapewne już w XVIII wieku używany, podobnie jak *miałki*, przenośnie, w odniesieniu do cechy bycia bezrefleksyjnym lub mało pojętym. Świadczy o tym fakt, że podobną budowę jak rzeczownik *miałkomysłność* ‘brak głębokich myśli’ ma w SL forma przymiotnikowa *płytkomysłny* (w przytoczonym za Zabłockim wyrażeniu *płytkomysłna niewiedomość* – Zab. 11, 369, ‘miałka, płocha’).

Jak pokazuje SL, w XVII wieku *miałki* nadal pozostawał dominującym przymiotnikiem używanym w znaczeniu ‘płytki, niegłęboki’ (o wodzie), także przenośnie w wyrażeniach: *miałki rozum* (Pindar, Cn. Th. 250), *[być] mózgu miałkiego, [ktoś] miałkiego rozsądku* (‘nierozsądny’). Brak natomiast

²² Pełny tytuł tego dzieła zatytułowanego w SL *Przędziwa, len, konopi przyprawa* podano w Bibliografii K. Estreichera.

²³ Por. w przedmowie słownika: „A że nie mamy we wszystkich materiałach pism narodowych, założyłem wyżej za drugie źródło do czerpania szczegółów języka, mowę potoczną. Wielki brak w języku naszym książek o pojedynczych kunsztach i rzemiosłach, wskazywał mi potrzebę szukania ich po warsztatach; do czego gdy sam czasu nie miałem, wyręczył mi w tym sławny nasz Warszawski Mechanik J. P. Professor Magier; z tą imię jego często jest cytowane pod słowami rzemieślniczymi lub kunsztowymi (V)”.

danych, czy używano go wówczas w odniesieniu do „płytkich” przedmiotów – naczyń, łodzi itp.

Także w XVIII wieku dominacja leksemu *miałki* w znaczeniu ‘niegłęboki’ jest widoczna. W *Nowym dykcyonarze* Michała Abrahama Trotza (1764) brak artykułu hasłowego wyrazu *płytki*. Jako określenia płytkiej wody wymienione są natomiast przymiotniki *miałki* i *płatki* (*płatka to rzeka* – ND). W *Nowych Atenach* (1754–1764) Chmielowski do opisu niegłębokiej wody używa właśnie przymiotnika *miałki*²⁴. Brak natomiast u tego autora takiego zastosowania leksemu *płytki*. O tym, że *miałki* pozostawał najczęściej używanym leksemem opisującym to, co niegłębokie, świadczą zawarte w słowniku Lindego definicje takich formacji, jak *miałcza* ‘miela, mielizna, miałość, miałkie miejsce w wodzie’ (SL), *miel* ‘mielizna, odmiel, miałkie miejsce w wodzie, miałość, płytcyzna’ (SL), *odmiat* ‘odbrzeźna miałość’, *bezgruntowny* ‘nie na pewnym gruncie zasadzony, miałki, płytki’ czy *brodzisty* ‘bród mający, brodów pełny, mogący być przebrodzony, miałki, płytki’ (SL), uwzględniające najpierw jednostki należące do gniazda słowotwórczego leksemu *miałki*. Gniazdo to uległo zresztą w wiekach XVII–XVIII rozbudowaniu – oprócz uznanej za przestarzałą jednostki *miałcza* (poświadczonej w SL pojedynczym cytatem z *Flisu* Klonowica), notowanych od XVI wieku rzeczowników *miel* (SXVI, Cn), *miałość* ‘niegłębokość’ (rzeki, rozumu) (SXVI) i od XVII wieku *miałkomyślność* ‘brak głębokich myśli’, Linde rejestruje w swym słowniku także nowe formacje: *mielizna*, *odmiat* ‘odbrzeźna miałość’ (‘przybrzeźna mielizna’):

Gdy staw odmiatu żadnego prawie nie miał; cały więc ciężar wody wspierał się na grobli. Dałem więc odmiat tym kształtem, iż od grobli piasek i muł spadkiem nieznacznym coraz w staw idzie. (Kras. Pod. 1, 174),

i *odmiel*, który to rzeczownik nie figuruje w SL jako oddzielne hasło, pojawia się jednak w kilku definicjach (*hak* na przykład to ‘odmiel, miela, mielizna’)²⁵.

Wszystkie te jednostki poświadczane są w słowniku Lindego wyłącznie XVIII-wiecznymi cytatami. Jednak na podstawie SL i tekstów źródłowych (m.in. pism Kluka) można stwierdzić, że w drugiej połowie XVIII wieku przymiotnik *płytki*, którego zapewne wówczas zaczęto używać w nowych połączeniach (w odniesieniu do głębokości wody), zyskiwał coraz większą popularność. Linde wymienia wprawdzie znaczenie *miałki* ‘niegłęboki’ (objasniając je za pomocą przymiotnika *płytki*, co świadczy o ich częścio-

²⁴ Por. np. *Żeby był port głęboki, bo na miałkim miejscu okręty wielkie i ładowne ulgnęły w piaskach by na dnie miałkim* (NA, II, 9). *Cydnus rzeka [...] jest miałka, brzęczy po kamykach* (NA, I, 459).

²⁵ Rzeczownikowi temu odrębny artykuł hasłowy poświęcili autorzy SW.

wej przynajmniej synonimii) zaraz po ‘drobno zmełty’, wyrażenie *rzeka miałka* ‘niegłęboka, taka że piaski widać, płytka’, jednak spośród czerech zamieszczonych przez niego cytatów, które ilustrują użycie leksemu *miałki* w XVIII wieku, aż trzy mają znaczenia przenośne: *miałka myśl* (Węg. Marm. I, 105), *[być] mózgu miałkiego* (Lib. Hor. 15), *miałko rzeczy brać* (Przestr. 233)²⁶. Ponadto we wszystkich podanych przez Lindego cytatach, w których leksem *miałki* nie funkcjonuje w znaczeniu przenośnym, został on użyty jako określenie niegłębokiej wody (lub zbiornika wodnego). Podobnie jest w ND, który rejestruje wyrażenia: *rzeka miałka*, *miałko tu*, *woda tylko do kolan*, w SW i *Nowych Atenach* Chmielowskiego. Mimo że autor ten często posługuje się przymiotnikiem *miałki*, używa go wyłącznie w odniesieniu do niegłębokiej wody. Począwszy od XVIII, a nawet XVII wieku, można więc mówić o stopniowym zawężaniu zakresu użycia leksemu *miałki* na korzyść leksemu *płytki*.

4. Leksemy *płytki* i *miałki* w XIX wieku

Dalszych informacji na temat rozwoju semantycznego leksemów *płytki* i *miałki* dostarczają SWil i SAM. W SAM *płytki* pojawia się w trzech znaczeniach znanych z SL. Pierwszym z nich jest ‘niegłęboki’ (SAM), ‘niegłęboki, miałki’ (SWil) – w takim sensie funkcjonuje u Mickiewicza *płytki* w połączeniu z leksemem *strumyk*:

Nieszczęsny był twój zamiar czerpać natchnienie albo treść z Segura; coż można z tak płytkiego strumyka wyczerpnąć? (L1358, SAM).

Jest to zapewne najstarszy z cytatów zamieszczonych w polskich źródłach leksykograficznych, w którym *płytki* figuruje w połączeniu z rzeczownikiem oznaczającym wodę (rodzaj zbiornika wodnego). W SWil podano połączenia leksemu *płytki* z leksemami *talerz*, *woda*, *rzeka*, *uprawa roli*, *sianie*, *miejsce* (*Woda tutaj płytka*; *Rzeka ta jest płytka*) oraz przysłówki *płytko* oznaczający m.in. ‘niegłęboko, miałko’ (*W tem miejscu dość płytko, t.j. mało wody, niegłęboko; płytko orać*). Drugie znaczenie badanego leksemu to ‘płaski, cienki (o broni siecznej)’ (SAM), ‘cienko płaski i ostry, łatwo przenikający’ (SWil):

U boków się skrzywiają płytkie ostrza miecza (K141, SAM),

Już z mieczem płytkim wznosił nad jej karkiem ramię (Jag (1583), SAM),

odwrócił się i spuścił ostrze płytkiej stali (PT IX 440, SAM).

²⁶ Linde wymienia także formy *miały* i *mieły*, drugą z nich określając jako wyszłą z użycia.

Dwa spośród tych cytatów pochodzą z wczesnych, nawiązujących do poezji XVIII-wiecznej, utworów Mickiewicza: *Kartofla* (ukończona ok. 1821 roku) i *Uwagi nad Jagiellonidą* (1819 rok), zapewne w związku z tym, że leksem *płytki*, jak wspomniano, był właśnie w poezji drugiej połowy XVIII wieku popularnym epitetem określającym broń sieczną. Wydaje się, że w tych przykładach występuje on raczej, jak chcą autorzy SAM, w znaczeniu ‘płaski, cienki’, czy nawet ‘ostry’, zgodnie ze znaczeniem zamieszczonym w SWil, nie zaś w znaczeniu ‘gwałtownie uderzający’, postulowanym przez Bańkowskiego w odniesieniu do poezji Minasowicza czy Dmochowskiego. Ponieważ SWil rejestruje także znaczenie ‘cienki, płaski’, dodając do niego ‘ostry, łatwo przenikający’ (*płytko stal, broń, żelazo*), które wiąże się z nim w sposób naturalny (i również pasuje do przytoczonych cytatów), można przypuszczać, że funkcjonowało ono w polszczyźnie XIX-wiecznej²⁷. W cytacie z *Pana Tadeusza* zamieszczonym w SAM *płytki* może jednak mieć także znaczenie ‘gwałtownie uderzający’.

Wreszcie jako ostatnie znaczenie leksemu *płytki* w SAM i SWil podano ‘powierzchnowy, niepoważny’ w wyrażeniu *płytki umysł* (SAM) i tożsame ‘powierzchnowy, niegłęboki, miałki’ (o głowie, wiadomościach, nauce) (SWil). Koresponduje z nim także nierejestrowane dotąd wyrażenie *płytko [coś] brać* (SWil) oraz połączenie *płytko sądzić o czymś* (SWil). W SAM i SWil brak nowych formacji pochodzących od badanego leksemu. Również znaczenia wyrazów pochodnych: *plytczyzna*, *plytkość* i *płytko* nie uległy zmianie w stosunku do stanu utrwalonego w SL. Jedno ze znaczeń przysłówka *płytko* podawanych przez SWil to ‘gładko, za jednym razem’: *płytko ścięto mu głowę*. Jak zostało wspomniane, jest ono prawdopodobnie kontynuacją znaczenia, w jakim przysówek ten pojawia się w przytoczonym przez Bańkowskiego i w SJPD cytacie z dzieła Zabłockiego: *Nie obwijaj w bawełnę, rąb prawdę, tnij płytko* (Zabł. *Mężowie* 30). *Ciąć płytko* oznacza najpewniej ‘ciąć szybko, gwałtownym uderzeniem, za jednym zamachem’. Możliwe, że przysówek *płytko* występował w takim znaczeniu w drugiej połowie XVIII wieku i w XIX stuleciu jedynie jako określenie czynności cięcia, być może ze względu na utrwalone odniesienia przymiotnika *płytki* do opisu broni siecznej. SW już go nie wymienia – zanikło ono zapewne wraz z jednym ze znaczeń przymiotnika *płytki*.

Materiał słownikowy pozwala stwierdzić, że semantyka przymiotnika *miałki* nie uległa w XIX wieku znaczącym zmianom. Nadal używano go w odniesieniu do rozdrobnionej substancji (w znaczeniu ‘delikatny, cienki’ – SWil, SW), jako ‘niegłęboki, płytki’ (*rzeka miałka; woda w rzece miałka* – SWil; *obwiedziona miałkim przekopem* – Gom. SW; *Na wiosnę gruborowanie i miałka orka* – SW) i przenośnie – ‘o powierzchniowym, ograniczo-

²⁷ Por. także wspomniany już rzeczownik *plyt* definiowany przez SWil jako ‘ostrze płaskie i cienkie’.

nym rozumie, wiadomościach, myślach itp.’ SWil, SW. Na podstawie tych danych oraz znaczenia, w jakim funkcjonował przysłówek *płytko*, można więc stwierdzić, że leksemu *miąłki* używano w XIX stuleciu w znaczeniu ‘płytki, niegłębokiej’ jak dawniej w odniesieniu do wody (zbiornika wodnego), a także głębokości wykopu. W SWil brak informacji o zastosowaniu tego przymiotnika do opisu płytkiego naczynia. Wyrażenie *miąłki talerz* odnaleźć można w cytacie z *Dziejów Jędrzeja Moraczewskiego* z 1851 roku zamieszczonym w SJPD: *Misy, talerze miאלkie i głębokie* (Moracz. *Dzieje* VI, 82). Musiało być ono jednak już wówczas rzadkie, skoro SWil w ogóle go nie wspomina. SW opatruje znaczenie *miאלki* ‘płaski’ kwalifikatorem *rzadko używany*, ilustrujący je cytat odnosi się jednak nie do naczynia, lecz do postawy jeźdźcy, „siedzącego na koniu stojącym prawie dęba” (*Jeździec trwa mocno w tej postawie miאלkiej*). Formę *miאלki talerz* SW uznaje natomiast za gwarową. Można więc przyjąć, że w XIX wieku, a zapewne już wcześniej, skoro Linde nie notuje takiego połączenia, leksemu *miאלki* używano w odniesieniu do naczynia jedynie w niektórych gwarach.

W SWil zarejestrowano formacje słowotwórcze powstałe na bazie leksemu *miאלki*, które nie pojawiały się w słownikach opisujących wcześniejsze etapy rozwoju polszczyzny. Oprócz utrwalonych w tych źródłach rzeczowników *miel*, *miאלca*, *mielizna*, *miאלkomyślność* oraz przysłówka *miאלko*, których znaczenie nie uległo zmianie, pojawia się tu nowa formacja czasownikowa *miאלczyć* ‘o wodzie: mniej głęboką się stawać przez opadanie’ oraz dwie formacje rzeczownikowe: *miאלczenie* ‘o wodzie: opadanie, stawanie się mniej głęboką’ i *miאלczyzna* – ‘miאלca, miאלkie miejsce w wodzie’. SW zachowuje te nowe elementy gniazda słowotwórczego leksemu *miאלki*, dodając nienotowaną wcześniej formę przymiotnikową *mielizny* ‘pełen mielizn, będący mielizną, płytki’.

W SWil pojawiają się także nowe sensy leksemów pochodnych od leksemu *miאלki*. Utrwalony w SL rzeczownik *odmiאל* funkcjonuje w nim w dwóch znaczeniach – pierwszym, znanym z SL – ‘odbrzeźna mielizna, płytkie miejsce w rzece’, oraz drugim, bardziej specjalistycznym – ‘ława piaszczysta w morzu, niekiedy dość obszerna, którą wiatr dla lekkości piasku czasem unosi na ląd i wtedy takie piaski tworzą wydmy’. Formy deminutywne *mieluchny* i *mieluchno* notowane w SXVI z jednym tylko znaczeniem (odpowiednio: ‘sproszkowany, sypki’ i ‘drobno, na proch’) w SWil występują jako *deminutiva* odnoszące się zarówno do struktury substancji (‘delikatny, cieniuchny’/‘delikatnie, cieniuchno’ – *utręć na proszek mieluchno*), jak i cechy płytkości (‘bardzo miאלki, płytki’/‘bardzo miאלko, płytko’). Wszystkie te nowe formacje słowotwórcze oraz znaczenia leksemów figurują także w SW. Na podstawie danych słownikowych trudno jednak rozstrzygnąć, czy formę *mieluchny* (*mieluteńki*) definiowaną jako ‘bardzo, nadzwyczaj, zupełnie miאלki’ autorzy SW odnosili wyłącznie do opisu stopnia rozdrobnienia substancji, na co wskazywałby cytat zamieszco-

ny pod hasłem *mieluchno* (*Pieprz, cynamon, siarkę mieluchno zetrzyj. Sien.*), czy również do cechy płytkości.

Znaczenie leksemu *płytki* w SW to 1. 'niegłęboki, miałki, płaski' (woda, rzeka, oranie, sianie, rana, cięcie); *przenośnie*: 'powierzchnowy, niegruntowny, niegłęboki' (głowa, nauka, wiadomości, umysł), 2. *rzadko używane*: 'cienki i płaski a ostry':

Na płytkim teraz mieczu losy świata waży. (Niem.),

Pod ciosami płytkiej stali na Saracenach srebrna łuska pryska. (Niem.).

Przykłady użycia leksemu *płytki* w drugim znaczeniu pokazują, że, podobnie jak w SWil, było ono ograniczone do poetyckich opisów broni siecznej. SW notuje także specjalistyczne wyrażenia z leksemem *płytki*: *staw płytki* ('staw wolny, przestronny (arthrodia)') oraz *polewa płytki* ('miękka, słabego ognia do stopienia się wymagająca'). Przysłówki *płytko* charakteryzuje w SW takie czasowniki, jak *kopać*, *ranić*, *rzeźbić*, natomiast nienotowane dotąd wyrażenie *płytko w głowie* oznacza 'pstro, płochy w głowie'. Nowymi elementami gniazda słowotwórczego leksemu *płytki* (obok notowanych już w SL leksemów *płytkawy* oraz *płytki* i *płytki* z kwalifikatorem *staropolski*, a także *płytkomyślny* określony jako *rzadko używany*) są w SW *płytkawo*, *płytkuchny*, *płytkuchno*, *płytkutki*, *płytkutko*, *płytkuteńki*, *płytkuteńko*, *płytkostawowy* ('do stawu płytkiego należący').

Wydaje się, że w drugiej połowie XIX wieku przymiotnik *płytki* zaczął wypierać leksem *miąłki* w znaczeniu 'niegłęboki'. SW w swych definicjach, i to nie tylko tych dotyczących niegłębokich naczyń, wymienia przede wszystkim leksem *płytki*, a nie, jak jeszcze SWil, *miąłki*. Wprawdzie brodziły to w SW 'miąłki, płytki', ale *niegłęboki* to 'nie płytki, nie miąłki', *mielisty*: 'pełen mielizną, będący mielizną, płytki', *umysł tępy* to umysł 'niepojętny, płytki, ograniczony', *teb zakuty* jest natomiast 'ciasny, płytki, niepojętny, tępy'. *Płytki* pojawia się w definicjach SW w połączeniu z takimi leksemami, jak *trzewik*, *pantofel*, *garnuszek*, *dół*, *szyb*, *kocięł*. *Miałki* natomiast funkcjonuje w SW przede wszystkim w znaczeniu 'rozdrobniony'. Ponadto część formacji pochodnych słowotwórczo od *miąłkiego* uchodziła już w drugiej połowie XIX wieku za przestarzałą. SW opatruje leksemy *miel*, *miela* (Troc.) i *miąłcza* kwalifikatorem *staropolskie*; *miąłkomyślność* natomiast określa jako *rzadko używany*.

5. Leksemy *płytki* i *miąłki* w XX wieku

W SJPD *płytki* to jedyny przymiotnik używany powszechnie na określenie tego, co ma 'małą głębokość, małą odległość od dna do przeciwległej

powierzchni’ – m.in. w odniesieniu do wody, miejsca, przejścia, wybrzeża, kapelusza, kaloszy, talerza. Nowe konteksty, w jakich używano przenośnie tego przymiotnika, to w SJPD głos (1904), sen (1945) i oddech (1886) – dwa ostatnie przetrwały we współczesnej polszczyźnie. *Płytki głos* to według tego słownika głos ‘niepiersiowy, nie mający dźwięcznego brzmienia’: *starający się nadać swemu płytkiemu głosowi dźwięczność i elastyczność* (Tyg. Ilustr 37, 1904). *Płytki sen* to z kolei sen słaby, stąd zwrot *spać płytko*, czyli ‘spać, usnąć lekko, zapaść w półsen’ (1946). *Płytki oddech* oznacza w SJPD ‘słaby oddech’, przeciwieństwo głębokiego oddechu:

Oddychała cicho, ale płytko i nierówno. Płuca jej jak gdyby nie działały całą powierzchnią, jak gdyby nie mogły się otworzyć głębiej dla przyjęcia powietrza. (Święt. A. Obraz. I, 184).

Stąd też jedno ze znaczeń przysłówka *płytko: oddychać płytko* to oddychać słabo, powierzchownie, nie wciągając głęboko powietrza do ust. Leksem ten zachował też swoje znaczenie przenośne – ‘niemający skłonności do zastanawiania się, myślenia, niezdolny do poważnego traktowania spraw, ujmujący je powierzchownie’ – o człowieku, kobiecie, naturze (1889), a także ‘nie przemyślany’ (SJPD, *płytkie zarzuty*, *płytki sąd*). Do tego znaczenia nawiązuje, według SJPD, przysłówek *płytko* w cytacie: *Mówił długo, beztłumnie, płytko, częstokroć naiwnie* (Korzon Wewn. IV, 270, 1897–1898). Bańkowski w SEBań uważa, że może tu chodzić raczej o mówienie szybkie, co wskazywałoby na kontynuację dawnego znaczenia *płytko* ‘szybko’ (o cięciu).

SJPD notuje nowe formacje słowotwórcze powstałe na bazie przymiotnika *płytki*. Oprócz rejestrowanych wcześniej leksemów *plyciuteńki*, *plyciutko*, *plyciutki* (forma zdrobniała o odcieniu intensywnym od *płytki*) są to: *plycieć* (1949), *plycizna* (1949) ‘miejsce płytkie w morzu, rzece lub jeziorze’, *przen.* ‘powierzchowność, brak istotnej treści’ (1954) oraz *płytkie* w użyciu rzeczownikowym (z kwalifikatorem *rzadkie*): ‘*płytką wodą*’ (1952).

SJPD uznaje znaczenie *miąłki* ‘płytki, niegłęboki’ za przestarzałe i regionalne. Zamieszczony przez Doroszewskiego cytat ilustrujący odniesienie leksemu do płytkiej wody pochodzi z wydanej w 1910 roku książki Bernarda Chrzanowskiego *Na kaszubskim brzegu*. Brak w SW późniejszych cytatów, w których *miąłki* występowałby w takim właśnie znaczeniu. Także przysłówek *miąłko* w znaczeniu ‘niegłęboko (o wodzie)’ jest poświadczony w SW cytatem z XIX-wiecznego jeszcze dzieła *Obrazy Polski* Wincentego Pola (1869–1870). Wyrażenie *miąłkość wody* oznaczające jej płytkość funkcjonowało jeszcze około 1917 roku – z tego okresu pochodzi bowiem *Ocean* Wacława Sieroszewskiego, w którym się ono pojawia. Podobnie rzeczownik *odmiał* – także zarejestrowany u Sieroszewskiego (wcześniej w *Obrazach Polski* Pola).

Kolejny cytat podany przez Doroszewskiego w artykule hasłowym *miałki* jest dużo starszy – pochodzi bowiem z 1851 roku. Występuje w nim wyrażenie *miałki talerz* już w SW uznane za regionalne. Najdłużej, jak się wydaje, pozostawało w użyciu przenośne znaczenie leksemu *miałki* ‘powierzchnowy, ograniczony’. Pojawia się ono w cytacie z *Alchemii słowa* Jana Parandowskiego z 1950 roku i w USJP. Trzeba tu podkreślić, że znaczenie *miałki* ‘drobno pokruszony, drobno roztarty’ także notowane w SJPD pozostaje w polszczyźnie nieprzerwanie w użyciu od XV wieku.

Znacznemu zawężeniu uległo w przeciągu XIX i XX wieku gniazdo słowotwórcze leksemu *miałki*. *Miałczyzna* w SJPD jest opatrzona kwalifikatorem *dawny, dziś regionalny*. Ostatni cytat ilustrujący jej użycie pochodzi z *Opowiadań* Tadeusza Padalicy (1856). Za rzadkie uznaje też czasownik *miałczyć* (podawany za SWil), za przestarzały – przymiotnik *mielisty*. Brak w SJPD takich notowanych jeszcze w SW leksemów, jak *miąłczenie*, *mieluchny*, *mieluchno*, *mieluteńki*, *odmiel*. Jediną formacją słowotwórczą pochodną od leksemu *miałki* w znaczeniu ‘niegłęboki’, używaną we współczesnej polszczyźnie na oznaczenie płytkiego miejsca w wodzie pozostaje, jak zaświadcza USJP, rzeczownik *mielizna*²⁸.

W ciągu XIX wieku zanikło znaczenie *płytki* ‘cienki, płaski, ostry, gwałtownie uderzający’, skutkiem czego przymiotnik ten utracił swą dawną wieloznaczność. Jednocześnie już od XVI stulecia używano go na oznaczenie płytkiego naczynia, przedmiotu (czółna, wykopu – w XVII wieku), od XVIII wieku (a może już w XVI stuleciu) także wody, podczas gdy użycie leksemu *miałki* zawęziło się do opisu niegłębokiej wody i wykopu (być może już w XVII wieku), a ostatecznie (w pierwszej połowie XX wieku) do charakterystyki drobno zmielonej substancji, zapewne w wyniku działania tendencji do usunięcia niedostatków systemu językowego zmniejszających jego ekonomiczność lub dążności do precyzji²⁹. Skutkiem dokonującego się na przestrzeni wieków rozwoju semantycznego leksemów *płytki* i *miałki* utraciły one swą wieloznaczność, co zaowocowało, po przejściowym okresie synonimii, rozejściem się ich dróg.

²⁸ Na oznaczenie płytkiego miejsca w wodzie używa się też, choć rzadziej, rzeczownika *plytczyzna*.

²⁹ Tendencję do usunięcia elementów zmniejszających ekonomiczność języka wyróżnił F. Dornseiff jako jeden z przykładów bodźców negatywnych wywołujących zmiany językowe (BUTTLER, 1978: 20). Ekonomiczności systemu językowego sprzeciwia się istnienie takich synonimów, jak *miałki* ‘niegłęboki’ i *płytki* ‘niegłęboki’. Jeśli jednak przyjąć, że *miałki* ‘niegłęboki’ i *miałki* ‘drobno zmielony’ to homonimy, wówczas należałoby raczej mówić o dążności do precyzji, która wyklucza istnienie homonimów (BUTTLER, 1978: 20).

Źródła

- Cn – KNAPIUSZ G., 1621: *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graecae [...]*, F. Caesario. Cracoviae [Kraków].
- HAUR J.K., 1675: *Oekonomika ziemiańska generalna*. Kraków.
- NA – CHMIEŁOWSKI B., 1754–1764: *Nowe Ateny*. T. 1–3. Lwów.
- ND – TROTZ M.A., 1764: *Nowy dykcjonarz to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*. Lipsk.
- OSTROWSKI T., 1788: *Przędziwa, len, konopi przyprawa* (właściwie: *Roboty około przędziwa albo uprawa lnu, konopi i innych roślin do przędzenia zdalnych. Wiadomość o chowie jedwabników, tudzież nauka o blichowaniu i maglowaniu płócien*). Warszawa.
- SAM – GÓRSKI A., HRABEC S., 1962–1983: *Słownik języka Adama Mickiewicza*. T. 1–11. Wrocław.
- SEBań – BAŃKOWSKI A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1– 2. Warszawa.
- SBor – BORYŚ W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- SBr – BRÜCKNER A., 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- SJPD – DOROSZEWSKI W., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa.
- SL – LINDE S.B., 1854–1860: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Lwów.
- SStp – URBAŃCZYK S., 1953–2002: *Słownik staropolski*. T. 1–11. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SXVI – MAYENOWA M., PEPEŁOWSKI F., 1966–2009: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–33. Wrocław.
- SW – KARŁOWICZ J., KRYŃSKI A., NIEDŹWIEDZKI W., 1900–1927: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa.
- SWil – ORGELBRAND M., 1861: *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno.
- USJP – DUBISZ S., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa.

Literatura

- BORYŚ W., 1980: O rozwoju znaczenia psł. *piti, *pojiti. „Rocznik Slawistyczny” r. 40, s. 39–42.
- BUTTLER D., 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1996: *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym (na przykładzie słowiańskich przymiotników przestrzennych)*. W: KOSESKA-TOSZEWA V., RYTEL-KUC D., red.: *Semantyka a konfrontacja językowa*. T. 1. Warszawa, s. 217–226.
- KLEMENSIEWICZ Z., URBAŃCZYK S., LEHR-SPŁAWIŃSKI T., 1981: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa.
- KLESZCZOWA K., 2003: *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice.
- LAKOFF G., JOHNSON M., 1988: *Metafory w naszym życiu*. KRZESZOWSKI T.P., przeł. Warszawa.

- LINDE-USIEKIEWICZ J., 2000: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Warszawa.
 NOWAK T., 1961: *Cztery wieki polskiej książki technicznej*. Warszawa.
 WAGA A., 1843: Wzmianka o życiu naturalisty naszego księdza Krzysztofa Kluka (z dołączeniem wizerunku jego). „Biblioteka Warszawska” t. 3, s. 225–242.

Anna Ziemińska

An Analysis of the Semantic Development
 of *płytki* and *miałki* Lexemes

SUMMARY

The article is an attempt to present the semantic evolution of the lexeme – *płytki*, in the light of some important lexicographical sources and selected texts. The word *płytki*, the use of which has been observed in the Polish language since 1556, was initially one of a few adjectives that meant – ‘not deep’. Till the second half of the 19th century, the word *miałki* was the most significant one from among those adjectives. In the 16th century, the word *miałki* was an adjective of the broadest range of use, however, since the 17th century, this range has begun to be narrowed down to the description of shallow water and a ditch (18th–19th century) and, finally, solely to the description of water (the first half of the 20th century). The meaning of the word *miałki* understood as ‘not deep’ disappeared in the second half of the 20th century. This adjective preserved, however, the meanings: ‘fine, powdery’, which have been functioning in the Polish language since the 15th century. Throughout the 19th century, the meaning of the word *płytki* denoting ‘thin, flat, sharp, suddenly striking’ disappeared, which resulted in the loss of the former polysemy that this adjective implied. Simultaneously, since the 18th century, the scope of its use in the ‘not deep’ sense has been growing. Since the 16th century, it has been used more often to denote a shallow vessel or an object (a canoe or a ditch – 17th century), and since the 18th century (or maybe already in the 16th century) it started to be used to describe water as well. Hence, in the second half of the 20th century, it could already replace the adjective *miałki* in the ‘not deep’ meaning.

Anna Ziemińska

Die Analyse der semantischen Entwicklung
 der Lexeme *płytki* (dt.: *flach*) und *miałki* (dt.: *oberflächlich*)

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag ist ein Versuch, semantische Entwicklung des Lexems *płytki* in Anlehnung an wichtigere lexikografische Quellen und ausgewählte Texte zu schildern. Das in der polnischen Sprache seit 1556 eingeprägte Wort *płytki* war

zunächst eines der einigen Adjektive mit der Bedeutung ‚untief; jedoch seine wichtigste Bedeutung blieb bis zur zweiten Hälfte des 19.Jhs *miałki*. Im 16.Jh. war das Wort *miałki* weit und breit im Gebrauch, doch seit dem 17.Jh. wurde seine Bedeutung auf Beschreibung eines untiefen Wassers und einer untiefen Ausschachtung (17.-19.Jh.) und letztendlich des Wassers selbst (erste Hälfte des 20.Jhs) beschränkt. Die Bedeutung ‘untief’ verschwand in der zweiten Hälfte des 20.Jhs. Das Adjektiv erhielt dagegen seine seit dem 15.Jh. fungierende Bedeutung: ‚drobny‘ (dt.: fein), ‚sypki‘ (dt.: pulverig). Im Laufe des 19.Jhs starb die Bedeutung von *płytki* als ‚dünn, flach, scharf, voreilig‘ aus und das Adjektiv verlor seine frühere Vieldeutigkeit. Gleichzeitig aber verbreitete es sich seit dem 18.Jh. in der Bedeutung ‚untief‘. Seit dem 16.Jh. wurde es gebraucht, um ein flaches Gefäß, einen flachen Gegenstand (Kahn, Ausschachtung – 17.Jh.) zu bezeichnen. Seit dem 18.Jh. (vielleicht sogar noch im 16.Jh.) bezeichnete es flaches Wasser, so dass es in der zweiten Hälfte des 20.Jhs das Adjektiv *miałki* in der Bedeutung ‚untief‘ ersetzen konnte.